

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՄԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

(գիտագործնական միջազգային գիտաժողով)
Կիպրոս-Նիկոսիա
18-19 ապրիլի 2008թ.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ-2009

INTERNATIONAL ORGANIZING COMMITTEE FOR THE PREPARATION
OF THE WESTERN ARMENIAN NATIONAL CONGRESS

THE PROBLEMS
OF WESTERN ARMENIAN'S CLAIMS

COLLECTION OF CONFERENCE PAPERS

YEREVAN - 2009

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ПО ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СЪЕЗДА ЗАПАДНЫХ АРМЯН

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ
ПРАВОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ
ЗАПАДНОГО АРМЯНСТВА

СБОРНИК НАУЧНЫХ ДОКЛАДОВ

ЕРЕВАН – 2009

**ՌՈՒՐԵՆ
ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԷԹՆԻԿ ՏԱՐՐԻ
ՆԵՐԿԱՅԻՍ ՎԻՃԱԿԸ
ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Տարբեր դարերում հայ ժողովուրդը ենթարկվել է նվաճողների տարատեսակ ճնշումների ու հալածանքների, այդ թվում և բռնի կրոնափոխության: Վերջինիս համար կիրառվել են բազմապիսի մեթոդներ (մահվան սպառնալիք, հարկային, իրավական կոշտ հալածանքի քաղաքականություն և այլն): Հատկապես թյուրքական տարրի՝ տարածաշրջան ներթափանցելուց հետո հայերը պարբերաբար բռնի իսլամացվել են, ինչը տարբեր ժամանակներում իրականացվել է տարբեր ծավալներով: Սակայն հայտնի է, որ հայերի իսլամացման վերջին լայնածավալ ակցիան տեղի է ունեցել 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

Այժմ Թուրքիայում բնակվող XXդ. սկզբում իսլամացված հայության սերունդներն առավելապես ձևավորվել են հետևյալ խմբերից.¹

ա. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ երբեմն միայն արտաքուստ իսլամ ընդունած հայեր,

բ. ցեղասպանության ժամանակ առևանգված և այնուհետև թուրքերի կամ քրդերի հետ ամուսնացած հայ կանայք և աղջիկներ,

գ. ցեղասպանության ժամանակ մուսուլմանների կողմից վերցված (հաճախ՝ բռնի) հայ երեխաներ և որբեր, դ. մուսուլմանների (առավելապես ալևիների) մոտ ապաստանած որոշ թվով հայեր:

Թուրքական մի շարք աղբյուրներ, խոսելով ցեղասպանության տարիներին հայերի իսլամացման մասին, շեշտում են, թե շատ հայեր կամովին են իսլամ ընդունել: Սակայն այդ «կամովինը» պարզապես մահի և կյանքի միջև ընտրությունն էր, և որոշ թվով հայեր նախընտրել են իսլամ ընդունել: Դա համատարած չի եղել և չէր էլ կարող լինել, քանի որ թուրքական պետական մեքենան 1915-1923-ին իրականում ցանկացել է հայերին բնաջնջել, այլ ոչ թե ձուլել: Այս փաստի օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ ցեղասպանության տարիներին հայերի «կամովին» իսլամ ընդունելու «պատրաստականությունը» ոչ միշտ է միանշանակ հավանության արժանացել իշխանությունների կողմից և, օրինակ, Թուրքիայի կառավարության օսմանյան արխիվում պահպանվել են ժամանակի բարձրաստիճան շատ թուրք պաշտոնյաների, առավելապես ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշայի՝ հայերի կրոնափոխությանը վերաբերող հրամաններ և գրագրություն,² որոնցում կան նաև իսլամ ընդունած հայերին վերաբերող հրամաններ:³

Խոսելով Թուրքիայի ուժացած կամ այդ ճանապարհը բռնած հայերի մասին՝ հաճախ բախվում ենք նրանց կարգավիճակի սահմանման վիճահարույց և, միևնույն ժամանակ, բազմաշերտ խնդրին: Կարծում ենք՝ հարցի ճշգրտման համար արժե հաշվի առնել հետևյալ փաստարկները: Թուրքիայի իսլամացված հայերը ծուլման և ինքնության կորստի տարբեր աստիճաններում գտնվող մարդիկ են, որոնցից ոչ բոլորն ունեն մաքուր հայկական էթնիկ նկարագիր, և նրանց պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա. Հայեր, որոնք պահպանել են ազգային-կրոնական (քրիստոնեական) սովորույթների, տոների, ծեսերի առանձին տարրեր, մո-

ռացել են լեզուն, բայց նրանց մոտ դեռևս կա, թեկուզև քողարկված, հայկական ինքնագիտակցության որոշակի տոկոս: Նրանք գաղտնի փորձում են պահպանել այդ ամենը և ձգտում փոխանցել իրենց սերունդներին: Հատկապես կարևոր և ուշագրավ է այն, որ նրանց շրջանում մեծապես տարածված է ներքին ամուսնությունների սովորույթը, որն էթնիկ նկարագիրը պահելու կարևորագույն երաշխիքներից է:⁴ Այս խմբին պատկանողները մասնագիտական գրականության մեջ կոչվում են *ժպտյալ կամ կրիպտո հայեր*:

բ. Հայերի սերունդներ, որոնց նախնիները ստիպված իսլամացել են: Նրանց գերակշիռ մասը գիտե և նույնիսկ ընդունում է դա, սակայն հայկական միջավայրից կտրված լինելով՝ նրանք անհամեմատ ավելի քիչ են պահպանել ազգային-կրոնական սովորույթների տարրերը և ոչ միայն քրդախոս են, արաբախոս կամ թրքախոս, այլև մշակութային առումով ևս քրդացել, թուրքացել են: Այս խմբի մեջ, օրինակ, ի տարբերություն ժպտյալ հայերի, չեն պահպանվել ներքին ամուսնությունները, ինչը հանգեցրել է նաև նրանց էթնիկական ուժացմանը: Այս նույն խմբում կարելի է ընդգրկել նաև մարդկանց, ովքեր ունեն հայկական ծագման որոշակի տոկոս, ում տատը կամ պապը հայ է եղել, և այդ հիշողությունը պահպանվել է նրանց մեջ: Սրանք էլ հենց կազմում են խառնածինների այն մեծ բանակը, որի գոյության փաստը քննարկման ավելի լայն ոլորտներ է ընդգրկում ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Այս խառնածինների մի մասը հպարտությամբ է խոստովանում, որ ունի նաև հայկական ծագում: Սա կարելի է կապել այն իրողության հետ, որ այժմ հայկական տարածքներում բնակվող քոչվոր ժողովուրդները և նրանց սերունդներն ընդունում ու գիտակցում են հայերի մշակութային անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակը: Եվ փաստորեն, կարելի է կարծել նաև, որ հայկական ծագում ունենալն ինչ-որ առումով հարգի է այդ տարածքներում:⁵ Սակայն, միևնույն ժամանակ, խառնածինների այս խմբում հանդիպում են մարդիկ, ովքեր տարբեր դրդապատ-

ծառներով կտրականապես ժխտում են իրենց հայկական ծագումը և նույնիսկ ավելին՝ ըստ տարբեր աղբյուրների, նրանց շարքում կան անգամ ծայրահեղ ազգայնական կազմակերպության անդամներ: Մեր կարծիքով, այս երևույթն ունի նաև հստակ հոգեբանական կողմ: Կրոնափոխ հայերի այս խմբերն ունեն խեղված հոգեկան և հոգեբանական վիճակ, ապրում են երկյուղի և ենթագիտակցական վախի պայմաններում: Նրանցից շատերն ունեն երկու ինքնություն՝ արտաքին և ներքին աշխարհների համար: Համապատասխան մասնագետներն ուսումնասիրում են ցեղասպանությունը վերապրածների մոտ տարբեր խնդիրների ի հայտ գալու փաստը, սակայն կարծում ենք, որ հոգեբանական առանձին ուսումնասիրության նյութ է նաև դիմախեղված հայերի հարցը:

Թուրքիայի իսլամացված հայերի խնդրի ամենակարևոր ասպեկտներից մեկն ազգային ինքնագիտակցության մակարդակի կամ շերտերի պահպանումն է: Կրոնափոխ հայերի թեմայի անգամ մակերեսային դիտարկման արդյունքում ի հայտ եկած շատ փաստեր ինչ-որ տեղ թույլ են տալիս խոսելու նրանց շրջանում պահպանված որոշակի ազգային ինքնագիտակցության կամ գոնե հիշողության մասին, ինչը համապատասխան նպաստավոր պայմանների դեպքում տեսականորեն կարող է նրանց հնարավոր ինքնակազմակերպման բավարար հիմք դառնալ: Ակնհայտ է, որ Թուրքիայում բնակվող բազմաթիվ ժպտյալ և իսլամացված հայերի շրջանում կա ազգային ակունքները պահելու ձգտում կամ գոնե դրանց հանդեպ հետաքրքրություն: Ընդ որում այս ամենն արտահայտվում է տարբեր ձևերով՝ հավատարմության փորձեր ինչպես զուտ էթնիկ առանձնահատկությունների, այնպես էլ իրենց նախնի կրոնի՝ քրիստոնեության սկզբունքների հանդեպ: Սակայն Թուրքիայում գոյատևած, ուժացման և ինքնության կորստի տարբեր մակարդակներում գտնվող հայերի մեջ էթնիկ ու կրոնական ինքնագիտակցության տարրերի գնահատման պարտադիր ու կարևորագույն պայման է հստակ պատկերացնել և հաշվի առնել

այն միջավայրը, որտեղ ապրում են բռնի և երբեմն միայն արտաքուստ իսլամացված մեր ազգակիցները: Թուրքիայում, ուր հայկամ ընդհանրապես ոչ մուսուլման լինելն այսօր էլ ծայրահեղ վտանգավոր է, դասական հայկականություն պահպանելը՝ դժվար, եթե չասենք՝ անհնարին է, առավել ևս՝ ոչ միայն Ստամբուլում, այլև ամհամենատ ավելի հետամնաց, հետադեմ արևելյան շրջաններում: Հայկական ինքնագիտակցության տարբեր շերտերի պահպանման ամենախոսուն ապացույցներից մեկը կարող է լինել այն փաստը, որ պատեհ առիթի դեպքում բռնությամբ և հարկադրանքով իրենց արմատներից կտրված հայերը վերադառնում կամ գոնե փորձում են վերադառնալ իրենց արմատներին: Դրա վառ օրինակն է տարբեր տարիներին իսլամացված հայերի շրջանում պաշտոնապես արձանագրված կրոնադարձությունը:⁶ Ընդ որում՝ կրոնադարձվել են տարբեր սերունդների պատկանող հայեր, ինչը փաստում է նրանց մեջ իրենց արմատների մասին առկա կոլեկտիվ և պատմական հիշողության պահպանումը: Հայտնի է նաև, որ հայ լինելու կարևոր ցուցիչ է մայրենի լեզվի տիրապետումը: Միաժամանակ ակնհայտ է, թե ներկայումս հայոց լեզվի հիմնախնդիրն ինչ մեծ ծավալներ է ընդգրկել աշխարհասփյուռ հայության շրջանում: Խոսելով Թուրքիայի այլակրոն հայերի մեջ հայերենի պահպանման մակարդակի մասին՝ կարելի է նշել, որ մինչև հիմա էլ նրանք զործածում են առանձին հայերեն բառեր: Կարևոր մի փաստ ևս, որին անձամբ ենք ականատես եղել. Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում, ծպտյալ և իսլամացված հայերի շրջանում, անցյալ տարի տարածվել էր թուրքերենով հայերենի ինքնուսույց-դասագիրք: Վանում, Մուշում և այլուր բազմաթիվ իսլամացված, ծպտյալ հայեր մեծ ոգևորությամբ, միևնույն ժամանակ՝ փոքր-ինչ գաղտնի, մեզ ցույց էին տալիս այդ գիրքը, որը նրանց հնարավորություն էր տալու սովորել իրենց մայրենին: Ի դեպ, վերոհիշյալ գիրքը Արևմտյան Հայաստանի շատ վայրերում տարածել է ճարտարապետության պատմության մասնագետ Սամվել Կարապետ-

յանը, ով պատմելով Բաղշեն գյուղի իսլամացած հայ գյուղապետի հետ հանդիպման մասին՝ նշում է. «Բաղշի Բաղշեն գյուղի գյուղապետի՝ Ջիգայիր Եմիշթեքինի հետ հանդիպման ընթացքում նրան հայ-թուրքերեն փոքրիկ զրուցարան տվեցինք. թուրքերեն գիտե, թող հայերենն էլ ինքնուրույն սովորի: Երբ տվեցինք, ասաց մի տասը հատ էլ տվեք, բաժանեմ հարևաններիս, նրանք էլ կուզեն սովորել: Մենք խոստացանք հաջորդ այցելության ժամանակ տանել մեզ հետ. այդ դեպքում, ասաց, մի հիսուն հատ բերեք, հարևան գյուղերում էլ կուզենան»:⁷

Սա վկայում է, որ հայրենաբնակ շատ հայերի մեջ վառ է նաև մայրենի լեզվին տիրապետելու ցանկությունը: Սակայն առնվազն իրատեսական չէ ծպտյալ կամ իսլամացված հայերից, որպես հայ լինելու գրավական, պահանջել հայերենի լավ իմացություն այն դեպքում, երբ Ստամբուլի հայկական համայնքի մեծ մասը հայերենին չի տիրապետում այն աստիճան, որ եկեղեցում քարոզը կարդացվում է թուրքերեն, երբ այնտեղի հայկական դպրոցների թիվը կտրուկ նվազել է, և դրանք կանգնած են լինել-չլինելու լուրջ խնդրի առջև:

Իսլամը պարտադրելուց բացի, թուրքական պետությունն ուղղակի և անուղղակի ստիպել է մոռացության տալ նաև ազգային պատկանելության գիտակցությունը: Եվ ըստ այդմ, կրոնափոխ հայերը բաժանվում են մի քանի, կրկին պայմանական, խմբերի. թուրքացած կամ թուրքախոս հայեր, քրդացած կամ քրդախոս հայեր, արաբացած կամ արաբախոս հայեր:

Այս խմբերում երբեմն նկատվում է առավելապես լեզվական պատկանելություն, ասենք՝ քրդախոսություն, սակայն որոշ դեպքերում նաև կենսակերպի մեջ է գերիշխում թուրքական, քրդական տարրը: Այնուամենայնիվ, ավելորդ չէ նշել, որ անգամ քրդացած հայի, թեկուզ, ամենօրյա կենցաղում նկատելի են երևույթներ, որոնցով նրանք հստակ տարբերվում են քրդերից: Ավելացնենք նաև, որ Թուրքիայում ապրող բռնի իսլամացված հայերի և նրանց սերունդների մեջ արդեն տևական ժամանակ է, ինչ ընթանում են

տարբեր հետաքրքիր գործընթացներ, որոնք ուղղակի և անուղղակի վկայում են տասնամյակներ անց էլ նրանց մոտ ազգային ինքնագիտակցության և հիշողության որոշակի շերտերի պահպանման մասին: Մասնավորապես, «ինքնության ճգնաժամի» քննարկումների ծավալմանը զուգընթաց, ի հայտ են գալիս և արդեն մամուլում տարածվում իսլամացված հայերի պատմություններ, տպագրվում են հայտարարություններ, որոնցով մարդիկ փնտրում են իրենց արմատները, կորցրած ազգականներին:

Ծպտյալ և իսլամացված հայության աշխարհագրական սփռվածության մասին խոսելիս պետք է նշել, որ նրանք առավելապես ապրում են հայկական տարածքներում: Սակայն ուրբանիզացման արդյունքում նրանց բնակության աշխարհագրությունը լայնացել է հասնելով Թուրքիայի խոշոր քաղաքներից մինչև Եվրոպա:

Կարևոր է նշել, որ բռնի թուրքացման քաղաքականությունը շարունակվել է նաև հանրապետական Թուրքիայում և ուղեկցվել տարատեսակ ճնշումներով, որոնց հետևանքով հատկապես գավառներում մնացած սակավաթիվ «բացահայտ հայերը» ստիպված են եղել հեռանալ երկրից կամ ընդունել իսլամ, կամ էլ թաքցնել իրենց իսկական ինքնությունը: Այն, որ ոչ մուսուլմանների բռնի թուրքացումը եղել է ծրագրված պետական քաղաքականություն, ապացուցում են հենց թուրքական փաստաթղթերը:⁸

Հանրապետական Թուրքիայում շարունակաբար տեղի է ունեցել հայերի արտագաղթ: Գավառահայությունը գաղթել է Ստամբուլ, այնտեղից էլ՝ արտասահման, և այսօր գավառներում բացահայտ հայեր գրեթե չեն մնացել, կան միայն առանձին ընտանիքներ կամ մարդիկ: Թուրքական մամուլում կարելի է երբեմն հանդիպել, ասենք, «Դիարբեքիրի վերջին հայը» վերնագրով տեղեկատվության: Այս ամենում, իհարկե, մեծ են թուրքացման քաղաքականության հետևանքները,⁹ շարունակական հալածանքները, սակայն պետք է ավելացնել հասարակական հալածանքը ևս, կամ, այսպես կոչված, «թաղամասային ճնշում» հասկացությունը: «Թաղամասային ճնշում-

մը» ենթադրում է, որ «բացահայտ հայերին» շրջապատող միջավայրը ևս ծայրաստիճան բացասաբար է վերաբերվում նրանց և ուղղակի կամ անուղղակի ստիպում հեռանալ կամ թաքցնել ինքնությունը:

Թուրքիայից արտագաղթի արդյունքում ներկայումս Եվրոպայում ձևավորվել են նաև իսլամացված հայության համայնքատիպ կառույցներ, որոնց շրջանում տեղի են ունենում հետաքրքիր գործընթացներ. մասնավորապես էթնիկ պատկանելության հանդեպ հետաքրքրության աճ երիտասարդների շրջանում, կրոնադարձություն՝ տարիքային տարբեր խմբերում: Այս ամենը կարոտ է լուրջ ուսումնասիրության:

Հարկ է նշել, որ ծպտյալ և իսլամացված հայության խնդիրը հետաքրքրում ու որոշակի անհանգստություն է պատճառում նաև թուրքական գիտական ու «մերձգիտական» շրջանակներին, ինչի մասին վկայում են թեմային վերաբերող օրեցօր ավելացող հոդվածները, գրքերը, ուսումնասիրությունները: Սակայն կարևոր է նշել, որ այս ամենը կարելի է տեղավորել ավելի լայն «ինքնության ճգնաժամ», հասկացության սահմաններում, որը մեր օրերում բավական արդիական և օրակարգային խնդիր է թուրքիայում: Վերջին ժամանակներս թուրքիայում ավելի շատ է քննարկվում և տարածվում ինքնության թեման, որը, խորքային առումով, գտնվում է թուրքական հասարակության ուշադրության կենտրոնում: Կարծում ենք՝ բավական հետաքրքիր և ուշագրավ է թուրքիայում ինքնության ճգնաժամի վերաբերյալ հանգուցյալ Հրանտ Դինքի արտահայտած հետևյալ միտքը. «Եթե մի օր թուրքիան քանդվի, ապա դա կլինի ոչ թե զենքի միջոցով, այլ ինքնության խնդրի»:¹⁰ Ամենևին պատահական չպետք է համարել, որ ծպտյալ և իսլամացված հայերի խնդրի առնչությամբ արդեն հրապարակավ արտահայտվել են թուրքիայի մի շարք հայտնի պատմաբաններ: Նրանցից մեկը՝ Ինենյու համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Սալիմ Ջյոհջեն, Հրանտ Դինքի թաղման բազմահազարանոց արարողությունն ուղղակիորեն կապեց ծպտյալ հայերի հետ՝ դա համա-

րելով վերագարթոնքի նշան: Որոշ թուրք գիտնականներ ծպտյալ ու իսլամացած հայերին թուրքիայի անվտանգության լուրջ սպառնալիք են համարում և պետական կառույցներին կոչ անում այս ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկել: Նույն Սալիմ Ջոհջենն նույնիսկ կարծիք է հայտնում, թե մինչև 2015թ. ծպտյալ հայերն ահաբեկչական պայքար են սկսելու. «Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ XX դարի սկզբին այս կամ այն պատճառով իսլամ ընդունած հայկական ծագմամբ մեր քաղաքացիների ուղղությամբ տարվող աշխատանքները վերջին ութ-տասը տարիներին ապշեցնող թափ են ստացել: Այսպիսի զարգացումը չէր կարող ի հայտ գալ հենց այնպես, և պարզ է, որ սրա հիմքում ապագային միտված մի շարք հաշվարկներ կան: Թուրքերի հետ հաշիվներ պարզելու, նրանցից վրեժ լուծելու և, ի վերջո, «դրախտային Հայաստանը» վերակերտելու նպատակները, 2015թ., այսինքն՝ աքսորի և տեղահանության որոշման ընդունման 100-ամյակի մոտենալն էլ, կրիպտո հայերի խնդրում առկա սպառնալիքները բավական մեծացրել են: Ուստի ես կարծում եմ, որ ապագայում հավանաբար սկսած 2013-2014 թվականներից, հատկապես կրիպտո հայերի կողմից թուրքիան ենթարկվելու է բացահայտ կամ էլ թաքուն հարձակման, որն անցյալ դարի սկզբներին տեղի ունեցածներից շատ ավելի տարբեր է լինելու... Ես կարծում եմ, որ հայերի զինված շարժումը սկիզբ է առնելու քաղաքներից: Հատկապես արևելյան և հարավարևելյան անատոլիական որևէ քաղաքում որոշակի գործողություններ իրականացնելու համար 10-12.000-անոց զաղուրթ բավարար է: Ըստ էության, տարածաշրջանի քաղաքներում մոտավորապես այս քանակությամբ ծպտյալ հայեր կան»:¹¹

Բնական է նաև, որ թուրքական պետական տարբեր կառույցներ ևս հետաքրքրվում են ծպտյալ և իսլամացած հայերի խնդիրներով: Այս են վկայում մամուլում ու վերլուծական տեղեկագրերում ժամանակ առ ժամանակ հայտնվող մանրամասն տվյալները կրոնափոխ հայերի ներկայիս բնակության վայրերի, թվաքանակի, նրանց

շրջանում ընթացող գործընթացների մասին: Թուրքական մամուլում և զանազան վերլուծություններում կարծիքներ են հնչում, որ ծպտյալ հայերը մեծ թիվ են կազմում նաև պետական համակարգում, բուհերում,¹² ինչպես նաև մասնավոր սեկտորում: Սակայն իսլամացած և ծպտյալ հայերին հասցեագրված առավել տարածված մեղադրանքն այն է, որ նրանք, իբրև թե ակտիվորեն համագործակցում են ծայրահեղական կազմակերպությունների հետ:¹³

Ինչպես և սպասելի էր, թուրքական պետական քարոզչամեքենան ամեն կերպ փորձում է հարցը հոգուտ իրեն ներկայացնել, և ավելորդ չէ նշել, որ բռնի կրոնափոխված հայերի խնդիրը շահարկվում է նաև Հայոց ցեղասպանության մերժման համատեքստում:¹⁴

Պետք է նշել, որ կրոնափոխ հայերի խնդիրը թուրքիայի համար նաև նուրբ հարց է, քանի որ էթնիկ ինքնության ճգնաժամը կարող է բավական լուրջ սպառնալիք դառնալ թուրքական պետության համար:¹⁵ Օրինակ հայտնի է, թե ինչ մեծ աղմուկ բարձրացրեց 2004թ. փետրվարի 6-ին Ստամբուլի «Ակոս» թերթում հանգուցյալ Հրանտ Դինքի տպագրած հոդվածը, որտեղ ասվում էր, թե թուրքիայի Հանրապետության գլխավոր խորհրդանիշներից մեկը առաջին կին օդաչու և Աթաթուրքի հոգեզավակ Սաբիհա Գյոքչենը, իրականում հայուհի է:¹⁶ Նա մեկն է Հայոց ցեղասպանության ժամանակ որբացած հայ երեխաներից, և նրա իսկական անունն է Խաթուն Սեբիլջյան: Այս հոդվածն արտասովոր լայն արձագանք գտավ թուրքիայում. տարբեր մարդիկ, կազմակերպություններ, կառույցներ հանդես եկան հայտարարություններով: Հատկապես, կարևոր է առանձնացնել գլխավոր սպայակույտի խիստ կոշտ հայտարարությունը: Բայց, եթե փորձենք դիտարկել Սաբիհա Գյոքչենի հայ լինելու մասին հոդվածի տպագրվելուց հետո բարձրացված աղմուկի իրական ենթաշերտերը, ապա կտեսնենք, որ թուրքական խորհրդանիշներից մեկի հայտնի օդաչուի իրական էթնիկ պատկանելության քողագերծումն ուղղակիորեն կապված է ժամանակակից թուրքական պետության անվտանգության հետ: Եվ ե-

թե պարզվում է, որ թուրքական գլխավոր խորհրդանիշներից մեկը հերոս օդաչուն, իրենց պատկերացմամբ, թշնամի, «գյավուր» հայ է, ապա նրանց ինքնագիտակցության մեջ ինչ-որ բան, այնուամենայնիվ, կոտրվում է: Միլիոնավոր թուրքեր, ովքեր մեծացել են հայերի հանդեպ ատելության մթնոլորտում և որպես խորհրդանիշ ընդունել Սաբիհա Գյոքչենին, հիմա, վստահաբար, ապրում են հոգեբանական ճգնաժամ, քանզի պարզվում է, որ իրականում իրենց ազգային վեհության խորհրդանիշ անձը ծագումով հայ է:

Խոսելով իսլամացված և ծպտյալ հայերի թվաքանակի մասին պետք է նշել, որ կան բազմաթիվ վարկածներ, որոնց համաձայն՝ այդ թիվը տատանվում է 80.000-ից 2 միլիոնի միջև: Ի դեպ, այս մասին արտահայտվել է նաև Զրանտ Դինքը: Նա իր վերջին հարցազրույցներից մեկում անդրադարձել է թուրքիայում բնակվող իսլամացված հայերի հարցին և խոսել նաև նրանց թվաքանակի մասին. «Թուրքիոյ մէջ այսօր հազարաւորներ կան, որ քաջութիւն ունին հրապարակաւ արտայայտուելու, գիրքեր ու յօդուածներ գրելու, թէ իրենց պապերը հայ էին: Թուրքիոյ մէջ հիմա այս ուղղութեամբ շարժում կայ եւ ես ըսեմ, որ ապագայ հայ կեանքի ամենամեծ եւ ամենայուսալի աշխատանքներէն մէկը կրնայ դառնալ անիկա: Եթե Թուրքիան Եւրոմիութեան անդամ դառնայ օր մը, չեմ սխալիր, *եթէ հայութիւն առնուազն երկու միլիոն եւս շատնայ, Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող իսլամ հայերու թիւով* (ընդգծումը իմն է - Ռ.Մ.): Ինձի համար շատ կարեւոր հարց է այս հարցով աշխատիլ եւ գտնիլ այդ կորսուածները, ողջնցնել այդ մեռածները: Շատ կարեւոր է գտնել այդպիսի հայ մը եւ իրեն տալ իր հայութիւնը»:¹⁷

Ամփոփելով՝ նշենք, որ Թուրքիայի իսլամացված հայերի հարցը բազմաշերտ է, ինչն էլ իր հերթին պահանջում է համապատասխան մոտեցում. հակառակ պարագայում կարող են արվել ոչ ճշգրիտ եզրահանգումներ: Կրոնափոխ հայերի տարբեր շերտերի համահավասարեցումը, չարդարացված լավատեսական կամ, հակառակը, մերժողական մոտեցման որդեգրումը ոչ միայն սխալ է ու ոչ գի-

տական, այլև՝ անարդար: Չի կարելի վանել, օտարացնել նրանց, ովքեր ծանրագույն պայմաններում, թեև ոչ բացահայտ, բայց գոնե գաղտնի, ջանում են պահպանել հայկականության որոշ տարրեր: Կործանարար այս մոտեցման արդյունքը մենք արդեն տեսել ենք. իրոք, օտարացած բազմաթիվ նախկին հայեր, ցավոք, այսօր կորսված են մեզ համար:

Ավելորդ չէ նշել, որ տասնամյակներ շարունակ հայրենական գիտական շրջանակներում խոսվում է թուրքիայում բնակվող ուժացման տարբեր մակարդակներում գտնվող հայերի խնդրի լուրջ ուսումնասիրության անհրաժեշտության մասին: Հարցի հետազոտման անհետաձգելիության կոչ է արվել տարբեր մասնագետների կողմից, բերվել են դրա հիմնավորումները: Իսլամացված հայերի հարցը, իրոք, կարելի է դասել հայագիտության ներկայիս ամենակարևոր խնդիրների շարքում, որը պահանջում է համապատասխան վերաբերմունք: Մյուս կողմից, տարածաշրջանում և, մասնավորապես, Թուրքիայում տեղի ունեցող տարբեր գործընթացների համատեքստում իսլամացված հայերի հարցը կարող է ձեռք բերել որոշակի քաղաքական նշանակություն: Պատահական չէ, որ այս խնդրով արդեն բավական երկար ժամանակ զբաղվում են եվրոպական հզոր տերությունները, և ըստ տարբեր աղբյուրների, օրինակ, Գերմանիան կրոնական (միսիոներական) և այլ կարգի կառույցների միջոցով հավաքած տեղեկությունների շնորհիվ արդեն ձեռքի տակ ունի Թուրքիայի արևելյան շրջանների էթնոժողովրդագրական ամփոփ պատկերը:

Միևնույն ժամանակ, իսլամացված հայերի խնդիրը շատ նուրբ թեմա է, որը պահանջում է խոր և համակողմանի ուսումնասիրություն, ինչն էլ իր հերթին թույլ կտա անելու համոզիչ և փաստարկված եզրահանգումներ: